

БОГАСЛУЖЭБНЫЯ РУКАПІСНЫЯ КНІГІ НА БЕЛАРУСІ Ў XIV–XVI СТАГОДДЗЯХ

Дз.М. САКОВІЧ

Пінск, ПалесДУ

Муж мудры, які не мае кніг падобны да агароджы,
якая стаіць без апораў: калі будзе вецер, то паваліцца.
Гэтак і мудрыя: падзьме на іх вецер грахоўны
і ўпадзе той, хто не мае апоры славес кніжных.
А калі ведае мудрасць кніжную, то дасканалы.

Яфрэм Сірын [5, с.12]

Доўгую і значную ролю папярэдніцы і спадарожніцы кнігадрукавання адыграла ў гісторыі нашай культуры рукапісная кніга. Беларускае кнігадрукаванне прыняло ў спадчыну значную частку рэпертуару рукапіснай кніжнасці папярэдніх стагоддзяў.

У беларускай культуры XIV – XV стст. далейшае развіццё атрымала біблейная традыцыя, якая бярэ свой пачатак на нашых землях недзе ў X – XI стст., калі тут з’явіліся першыя перакладныя Евангеллі. У разглядаемы перыяд колькасць біблейных тэкстаў у беларускіх асяродках культуры павялічылася, пра што сведчаць рукапісныя кнігі, якія захаваліся да нашага часу: Мсціжскае Евангелле XIV ст., Лаўрышаўскае Евангелле пачатак XIV ст., Ваўкавыскае Евангелле XIV ст., Полацкае Евангелле XIV ст., Псалтыр 1397г, Евангелле–тэтр XV ст., Евангелле апракас поўны XIV ст., Псалтыр XIV ст., Анежскі Псалтыр XIV ст., які паходзіць з Смаленска, Жыровіцкае Евангелле або “Евангелле Льва Сапегі” XVст..

У эпоху Адраджэння ў Беларусі з’явіліся першыя біблейныя зводы кананічных кніг. Найбольш ранні з іх – Біблія Мацвея Дзесятага, падрыхтаваная ў Вільні ў 1502–1507 гг. Побач з новазапаветнымі тэкстамі яна ўтрымлівала і шэраг старазапаветных, што было новай з’яваю.

Мэта дадзенага даследавання – выявіць ролю богаслужэбных рукапісных кніг на Беларусі ў XIV–XVI стст..

Па колькасці ацалелых асобнікаў на першым месцы стаяць богаслужэбныя, а не чытальныя кнігі: іх выраблялася значна болей і захоўваліся яны ў лепшых умовах – за царкоўнымі і манастырскімі мурамі. Іх можна падзяліць на біблейныя і гімнаграфічныя кнігі. Да першых адносяцца Евангеллі, Апосталы, Парамійнік, Псалтыр, Часоўнік, Служэбнік, да другіх – Мінеі, Трыёдзі, Актоіхі, Стрыхіары, Ірмалогіі. Апошнія з’яўляюцца помнікамі гісторыі не толькі культавай, але і свецкай музыкі Беларусі, таму яны прыцягваюць асаблівую ўвагу сучасных музыказнаўцаў.

Як піша І. В. Саверчанка, “сярод біблейных рукапісных кніг найбольшае пашырэнне мелі Евангеллі і Апосталы – вядома некалькі дзесяткаў рукапісаў з гэтымі тэкстамі” [6, с. 19]. Часта перепісваўся Псалтыр, які выкарыстоўвалі для навучання грамаце. Змены ў становішчы царквы ў Вялікім княстве Літоўскім адбіліся на складзе Служэбнікаў, якія змяшчалі тэксты галоўных абрадаў хрысціянскай царквы – літургіі і папярэдніх ёй службаў. З другой паловы XIV ст. пачынае пашырацца новы Ерусалімскі статут, які ў XV стагоддзі становіцца асноўным рэгулятарам богаслужэння і царкоўнага жыцця, ў тым ліку і кніжнай вытворчасці. Адпаведна з новым Статутам у цэрквах ужываюцца Евангеллі тэтр-службовыя і Апостал-службовы – уваходзіць ва ўжытак нова тып кнігі, у які тэксты перапісаны па аўтарах (тэтр – г.зн. есць тэксты чатырох евангелістаў). Дадатак “службовы” паказвае на наяўнасць у канцы кнігі каляндарных табліц, або іншых паказальнікаў паслядоўнасці чытанняў пры адпраўленні службы. Аднак бытавалі і перапісваліся звычайна апракасы. Да вядомых помнікаў гэтага тыпу можна залічыць Менскі апракас і Лаўрышаўскае евангелле.

Лаўрышаўскае евангелле складаецца з дзвух частак – евангельскіх чытанняў. Сваёй паўнатаю гэтая кніга больш за іншыя сучасныя ей рукапісы набліжаецца да поўнага Евангелля (тэтра). Лаўрышаўскае евангелле – рукапіснае ілюмінаванае напастольнае евангелле – апракас, створанае ў пачатку XIV стагоддзя ў Лаўрышаўскім манастыры пад Навагрудкам. Лаўрышаўскае евангелле ўяўляе сабой тып так званага поўнага апракоса, гэта значыць ўтрымлівае бо-

гаслужбовыя евангельскія чытанні на кожны дзень года, акрамя шасці тыдняў Вялікага паста, для якіх прыводзяцца толькі суботнія і нядзельныя тэксты. Напісаны рукапіс на пергаменце і ўключае 183 старонкі. Яна багата ілюстравана 18 мініяцюрамі і вялікай колькасцю заставак, ініцыялаў, выкананых у тэраталагічным стылі. Кніга змяшчае 14 укладных запісаў, самая ранняя з якіх датуецца 1329 годам. 9 з 14 запісаў утрымліваюць непасрэдныя ўказанні на Лаўрышаўскі манастыр, як на адрасата ўкладання, астатнія пяць па змесце і сэнсу маюць дачыненне да наўгародскай зямлі [2, с. 11–16]. Кніга была вывезена ў Кракаў, дзе яна знаходзіцца і цяпер у бібліятэцы князёў Чартарыскіх. Дзякуючы манаграфіі прафесара Торуньскага ўніверсітэта Тэрэзы Фрыдэлюўны, Лаўрышанскае евангелле з’яўляецца найбольш вывучаным беларускім помнікам.

Друцкае евангелле рукапісны помнік усходне-славянскага пісьменства XIV ст. Укладзена князем Васілём Міхайлавічам Друцкім і яго жонкай Васілісай у царкву Багародзіцы Друцку ў 1444 годзе. Напісана на пергаменце, на царкоўна-славянскай мове, на 376 старонках фарматам у аркуш. У Друцкім евангеллі тэкст размешчаны ў 2 калонкі на 25–28 радках. Запісы у канцы рукапісу сведчаць аб існаванні Друцка ўжо ў X ст. і пабудове першай царквы ў гэтым горадзе ў 1001 г. Мастацкае аздабленне – застаўкі і 54 ініцыяла Тэраталагічнага характару, выкананыя чырвонай фарбай (кінавар). Зберагаецца ў бібліятэцы Сібірскага адзялення [1, с. 6–9].

Жыровіцкае евангелле – рукапісны помнік XV ст. Назва паходзіць ад вескі Жыровічы (Слоніўскі-н), дзе яно захоўвалася да сярэдзіны XIX ст. ва Успенскім Саборы. Пісана ўставам на 404 аркушах. На 376–377-м аркушах па-беларуску зроблены подпіс канцлера ВКЛ Льва Сапегі (адсюль і другая назва рукапісу “Евангелле Сапегі”) Багата аздаблены застаўкамі, мініяцюрамі з выявамі евангелістаў, шматлікімі ініцыяламі. Мініяцюры абведзены шырокімі залачонамі рамкамі, арнаментаваны геаметрычнымі і расліннымі ўзорамі. Зберагаецца ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літвы.

Як адзначае Л. І. Кісялева, “першая на ўсходне–славянскіх землях спроба сабраць у адной кнізе ўсе часткі Бібліі была прадпрынята наўгародскім архіепіскапам Генадзем у канцы XV ст.” [3, с. 39] На пачатку XVI ст. поўны збор біблейных тэкстаў з’явіўся і ў Вялікім княстве Літоўскім – ён звязаны з дзейнасцю кнігапісцаў Мацвея Дзесятага і дыякана Фёдара. Мацвей Дзесяты – перапісчык і складальнік зборніка біблейных кніг і дадатку – слоўніка незразумелых слоў. Зборнік быў укладан у Супрасльскі манастыр і вядомы з вопісаў манастырскай бібліятэкі як “Дзесятаглаў”. Мацвей Дзесяты пакінуў у кнізе прыпіску – найбольшую аб’ёмам з усіх вядомых нам прыпісак да беларускіх рукапісных кніг. Яна мае заглавак “О написавшем кнігі сія” [5, с. 73]. Размешчана на двух старонках. Мацвей паведамляе, што нарадзіўся ў горадзе Тарапцы і быў 10 сынам у сям’і. Усе дзевяць братоў былі манахамі, манахіямі сталі і тры сястры. Пры напісанні збору ён абапіраецца не толькі на свае веды, але і на аўтарытэт, і веды сваіх братоў і сяцёр. Кніга Мацвея Дзесятага займае асобнае месца ў мастацтве кнігі пачатку XVI стагоддзя. Майстар Мацвей Іванавіч за пяць гадоў напружанай працы стварыў кнігу, якую можна назваць найбольш багата аформленай кнігаю беларускага сярэднявечча. Прыгажосць почырку і стараннасць выканання спалучаюцца ў “Дзесятаглаве” са строга прадуманнай эстэтыкай афармлення.

Сярод іншых царкоўных кніг выдзяляюцца Паменнікі або Сінодыкі. “Шырокае іх распаўсюджванне ў старабеларускай кніжнасці вызначалася царкоўным правілам памінаць памерлых “за спачын душы” у пэўныя дні, часцей за усе па суботах. Адсюль і другая назва Паменніка–Суботнік”, – адзначае аўтар [5, с. 76] Самыя старажытныя з ацпалелых беларускія Паменнікі датуюцца 1500г. (Супрасльскі) і 1517г. (Слуцкі). У царкоўных і манастырскіх Паменніках рабіліся не толькі кароткія памінальныя запісы, адзначаліся таксама некаторыя гістарычныя падзеі [4, с. 28]. Напрыклад, на пачатку Супрасльскага паменніка паведамляецца пра заснаванне манастыра і пабудову царквы. Слуцкі паменнік захваўся ў некалькіх спісах, у прыватнасці нам вядома аб трох:

найстарэйшы 1517г. захоўваўся ў Беларускам музеі імя Івана Луцэвіча ў Вільні.

На беларускіх землях для напісання тэкстаў кніг і выканання мініяцюр да сярэдзіны XVI стагоддзя выкарыстоўваўся пергамент – тонка вырабленай недубленыя шкуры буйной рагатай жывёлы і свіней. Аўтары рукапісаў і перапісчыкі карысталіся птушынымі, часцей за ўсё гусінымі пёрамі ці спецыяльным спосабам падрэзанымі чаратовымі палачкамі. У якасці чарнілаў выкарыстоўвалі адвары раслін цёмна-карычневага або чорнага колеру, у якія дадавалі вішнёвы клей. Мініяцюры пісалі тэмпернымі фарбамі. Іх выраблялі з раслінных або мінеральных пігментаў і яечнага жаўтка. Завяршала афармленне рукапісаў вокладка, якая складалася з двух абцягнутых скурай дошчачак.

Дадаткова выкарыстоўвалася цісненне па скуры, разнастайныя металічныя накладкі, на якія чаканкай, гравіроўкай наносіліся сілуэты, арнамент, змяшчаліся эмалевыя ўстаўкі.

Для напісання старажытных славянскіх рукапісных кніг выкарыстоўваліся абедзве славянскія азбукі – кірыліца і глаголіца. Аднак паступова вядучыя пазіцыі заняла кірылічная рукапісная кніга.

Перапісванне кніг было сапраўдным каліграфічным мастацтвам. Першапачаткова даміруючым шрыфтам быў устаў – почырк з выразным вуглавата-геаметрычным малюнкам, пры якім літары пішуцца ў радку, часам выступаюць ўніз ці ўверх, і пішуцца паасобна адзін ад аднаго. З другой паловы XIV стагоддзя яму на змену прыходзіць паўустаўное напісанне – звычайна на паперы. У параўнанні з уставам гэта почырк больш дробны і круглявы.

Асобнае захапленне выклікаюць буквіцы, або ініцыялы – пачатковыя літары артыкула. Іх часцей пісалі кінавар'ю, адсюль і назва "чырвоны радок". Буквіца павінна была зацікавіць чытача, прыцягнуць ўвагу. Выпісвалася яна шмат буйней асноўнага тэксту, абвівалася арнаментом, скрозь які часцяком можна было разгледзець загадкавага зверу, птушку або чалавечы твар. Нярэдка рукапісы ўпрыгожваліся шматлікімі малюнкамі, прычым не толькі на асобных старонках, але і на палях. У пачатку тэксту змяшчаліся арнамен-

тальныя застаўкі. Арнаментыка старажытных рускіх кніг з'яўляецца асаблівым прадметам вывучэння для мастацтвазнаўцаў і гісторыкаў. Трэба сказаць, што кніжныя мастакі нярэдка былі людзьмі начытанымі, эрудзіраванымі. Для стварэння роспісаў і мініяцюр яны камбінавалі звесткі з розных пісьмовых крыніц. Для XIII–XIV стст. характэрны звярыны арнамент (так званы тэраталагічны): абрысы звяроў, птушак, змей, фантастычных пачвар, сплеченых вузламі і хвастатымі росчыркамі. У XV ст. на змену яму прыйшла геаметрыя – ўзоры з кружочкаў і рашотчак ўперамешку з расліннымі матывамі.

Для кожнага пісца перапісаная кніга становілася стварэннем яго мастацтва. Яна несла ў сабе частку яго душы. Можна сабе ўявіць, якая радасць палягчэння наведвала пісца пасля заканчэння прац. З падзячнай малітвай і радасцю паведамляецца пра гэта ў дзённікавых запісах.

Старажытныя рукапісы часта мянялі сваё першапачатковае месцазнаходжанне: некаторыя кнігі ствараліся на заказ, іх як найвялікшую каштоўнасць перадавалі з аднаго манастыра, царквы ў іншую, ахвяравалі або завяшчалі. Таму ў цяперашні час часта няпроста ўсталяваць месца стварэння шматлікіх рукапісных кніг.

Богаслужэбныя кнігі маюць важнае культурна-гістарычнае значэнне. Запісы ў прыпісках змяшчаюць інфармацыю пра перапісчыкаў, заказчыкаў, чытачоў. Узнаўляліся памятныя падзеі таго часу, запісы зямельных укладаў у царквы, манастыры, час іх пабудовы. Вывучаючы Паменнікі можна праслядзіць радаслоўную. Палі і чыстыя аркушы кнігі адыгрывалі ролю своеасаблівай запіснай кніжкі, куды трапляла тое, што не хацелі згубіць з памяці, што кранала розум, ураджвала ўяўленне, хвалявала пачуцці, прыцягвала увагу, здавалася цікавым, запамінальным, вартым увекавечання.

Кнігадрукаванне, якое пачалося ў XVI стагоддзі не выключала кнігапісання, якое да XVIII стагоддзя на беларускіх землях няспынна працягвалася. Узаемасувязі і ўзаемаўплывы рукапіснай і друкаванай кнігі былі важнай умовай існавання далейшай кніжнай культуры.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Друцк летапісны. Друцкае евангелле / рэдкал.: У. П. Андрэйчанка і інш.; Маст. У. М. Жук. – Мн.: БелЭн, 2001. – 288 с.

2. История Беларуси в документах и материалах / авт.–сост.: И.Н. Кузнецов, В.Г. Мазец. – Мн.: ООО “Амалфея”, 2000. – 672 с.

3. Киселева, Л. И. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. / Л.И. Киселева; отв. ред. А.Д. Люблинская, А.Н. Немилов. – Л.: Наука, 1985. – 303 с.

4. Кобяк, Н. А. Славяно–русские рукописи XIV–XVII веков Научной библиотеки МГУ / Н. А. Кобяк. – М.: Просвещение, 1986. – 134 с.

5. Нікалаеў, М. В. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях / М.М. Нікалаеў. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – 239 с.

6. Саверчанка, І. В. Aurea mediocritas: Кніжна–пісьмовая культура Беларусі: Адраджэння і ранняе барока / І. В. Саверчанка. – Мн.: Тэхналогія, 1998. – 319 с.